

Тетяна Ветрова,
провідний науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»

Ірина Снітко,
кандидат архітектури, доцент ХНУБА

Віктор Ветров,
зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж»

РЕЗУЛЬТАТИ ПОПЕРЕДНІХ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ П'ЯТИКУТНОЇ ВЕЖІ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття знайомить з попередніми архітектурно-археологічними дослідженнями північно-західної вежі Меджибізької фортеці. Аналіз отриманих даних дає можливість з'ясування конструктивних особливостей та оборонних функцій споруди, а також ставить питання про час будівництва вежі.

Ключові слова: Лицарська вежа, п'ятикутні вежі, Меджибізька фортеця, архітектурна археологія.

Північно-західна або Лицарська вежа розташована на розі ліворуч від сучасного в'їзду до Меджибізької фортеці та сильно висунута за лінію куртин. У плані має форму неправильного п'ятикутника. Вежа чотири-ярусна з плоскими міжповерховими перекриттями. Висота башти від нульової відмітки (за схемою обмірів Є. Лопушинської) до низу четвертого ярусу – 13 м. Побудована з вапняку на вапняковому розчині, в кладці присутні ділянки з цегли-пальчатки, товщина стін першого ярусу з напільної сторони сягає майже чотири метри. По центру вежі знаходиться стовп з цегли (первісний був складний з вапняку), що служить опорою для дерев'яних конструкцій міжповерхових склепінь. Стіни гладкі, з рідко розставленими квадратними стрільницями і арочними прорізами амбразур. Четвертий ярус ще у ХІХ ст. мав мерлони (зубчатий парапет) (Stokstad 2005, с. 26–27), (Юсупов 1994, с. 135). Кількість зубчиків коливалася від 5 до 7 по кожній стороні. Верхівку вежі вінчає гострокінцевий шатровий дах з оглядовим майданчиком (результат реставраційних робіт) (Ветрова 2018, с. 32–41), (Памятник... 1984), (Памятник... 1985), (Фотографії... 1971), (Памятник... 1991).

Детальне дослідження споруди починається у 1967 році фахівцями «Укрпроектреставрація» (м. Київ) під керівництвом Є. Лопушинської (1993, с. 13) і триває до початку 90-х років ХХ ст. (1996, с. 42–47). Результатом цих робіт є технічні описи, фотоальбоми, архітектурні обміри, креслення та розчистка ярусів «Лицарської» вежі. Розроблений комплект науково-проектної документації зберігається в ДІКЗ «Межибіж». Євгенія Лопушинська (1996, с. 42–47) припускає, що вежа була зведена у кінці ХV – на початку ХVІ сторіччя за лінією стін замку, а в оборонний контур фортеці включена тільки з середини ХVІ сторіччя. Інші сучасні вітчизняні дослідники відносять такий тип башт до «пунтоне» і стверджують, що на теренах України вони з'явилися тільки у середині або кінці ХVІ сторіччя. (Липа 2016, с. 76) Аналіз досліджень Меджибізької фортеці, у тому числі п'ятикутної вежі, показує, що на теперішній час не відомі документи, які б відносилися до ранніх періодів її будівництва.

В наш час дослідження вежі відбувається згідно плану робіт над науково-дослідною темою: «Лицарська вежа: архітектурний, фортифікаційний та історичний аспекти у комплексі Меджибізької фортеці». Тому у 2017 році були проведені архітектурно-археологічні дослідження нижнього ярусу вежі. Роботи проводили: І. А. Снітко (кандидат архітектури, доцент ХНУБА), С. П. Мамзітов (архітектор), В. С. Ветров (зав. сектором археології ДІКЗ «Межибіж»), Т. М. Ветрова (старший науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»).

Під час археологічної розвідки по Західному муру фортеці (2016 р.) на його стику з південною гранню вежі зафіксовано закладний камінь. Однак тоді технічні умови не дали можливості більш певно визначити нижню частину закладного каменю самої башти (Черновол 2016, с. 13–14, 57). **Метою** проведення архітектурно-археологічних досліджень нижнього ярусу північно-західної Лицарської вежі у 2017 році було отримання інформації про конструктивні особливості пам'ятки, архітектурні параметри та інженерні характеристики, дослідження рівня залягання конструкції та планувальних характеристик фундаментів, що допомогли б визначити час будівництва Лицарської вежі в оборонному комплексі Меджибізької фортеці.

Поставлена мета зумовила конкретні завдання, а саме:

- дослідити рівень залягання конструкції та планувальних характеристик фундаменту;
- отримати інформацію про конструктивні особливості арочних прорізів стрільниць першого ярусу;
- виявити ступінь реставраційних втручань для визначення автентичних елементів конструкції, що стануть базою для визначення будівельної історії вежі та уточнення її датування.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Для реалізації завдань виконані наступні роботи:

- археологічне шурфування окремих ділянок в нижньому ярусі (I ярус) п'ятикутної вежі: було закладено два шурфи під південним (1) та північним (5) арочними отворами;
- зондаж та розшивка швів;
- архітектурні обміри та креслення.

Для систематизації графічних матеріалів було прийняте наступне маркування:

- яруси вежі знизу вгору маркуються римськими цифрами (I, II, III, IV);
- арочні отвори маркуються арабськими цифрами на нижньому (I) ярусі з півдня на північ (1¹, 2¹, 3¹, 4¹).

Знайдені в архіві заповідника плани вежі різних років носять умовний характер. Тому в першу чергу були виконані обмірні креслення плану нижнього ярусу вежі (I ярус). В плані зафіксовані наступні параметри: конфігурація стін, їх товщина, місцезосташування стрільниць, конструктивні особливості будівлі.

На основі обмірів було встановлено, що стіни башти мають різну товщину. З напільної сторони товщина стін коливається в межах 3700–4100 мм; стіна, що звернена всередину фортеці, має товщину 2310–2350 мм (рис. 1.7).

Огляд внутрішніх арок стрільниць нижнього ярусу дозволив сформулювати наступну гіпотезу: арки були пробиті або розширені вже після зведення вежі у зв'язку з потребою зменшення товщини стін для облаштування артилерійських бійниць. Для перевірки гіпотези були проведені ретельні архітектурно-археологічні дослідження. Звичайною проблемою дослідження таких об'єктів є некоректні реставраційні втручання, що окрім надання неестетичного вигляду елементам башти, не дозволяють визначити їх первісну приналежність. Зокрема, арочні конструкції були частково відновленими за допомогою сучасних матеріалів (керамічна цегла, цементний розчин). Якість робіт знаходиться на дуже низькому рівні. Шви на кам'яній кладці поновлені теж цементним розчином, що не дозволяє встановити автентичність фрагментів стінової конструкції.

Для визначення автентичних фрагментів арочних конструкцій в стінах I-го ярусу була виконана часткова розчистка швів – фрагменти стіни навколо арочних отворів, в арочній конструкції. На внутрішніх фасах були зафіксовані шви між зведеними арочними конструкціями та первісною кладкою стін (рис. 1.2–5). Розчистка швів та шурфування були проведені в арочних отворах 1¹ та 4¹. Результати дослідження арочного отвору 1¹ представлені на рис. 2.7. На рис. 2.7 показана кладка після розчистки, виявлені шви від перебудови – створення або розширення отвору.

В процесі шурфування рівня підлоги було виявлено настил з колод (сосна). Було встановлено, що колоди використовували під час проведення реставраційних робіт (під настилом знайдені залишки дроту, обгортки та інше сучасне сміття). Знайдено основу обкладки внутрішньої частини арочного отвору, а також чорнову підлогу (щільна кам'яна кладка). Найбільш показовим є арочний отвір 4¹. Розчистка площини стіни навколо арки дозволила виявити особливості створення отвору. Найбільш чітко шов між первісною кладкою і закладом після створення арки видно справа зверху від арки (рис. 2.2).

Із зовнішньої сторони вежі було проведене візуальне обстеження нижнього ярусу з метою виявлення слідів перебудов. Зовнішня (фасадна) поверхня стін під час виконання реставраційних робіт була досить сильно забруднена цементним розчином, тому без розчистки впевнені висновки роботи неможливо. Сліди перебудови (створення отвору під стрільницю) було виявлено лише навколо стрільниці 1 (рис. 2.3). Тому нами були заплановані подальші роботи на наступний сезон. Крім того був обстежений перелом стіни (південно-західна грань). Цей злам був ретельно оброблений при реставраційних роботах, тому спочатку сприймається як наслідок ремонтних робіт. При детальному обстеженні характеру кладки зсередини (рис. 2.4) та ззовні (рис. 2.5) вежі був зроблений висновок щодо можливості будівельної помилки. Особливо це видно на рис. 2.5. Кладка поля стіни велася від кутів. На цій грані вежі видно, що дві площини стіни, які відходять від кутів, мають різний напрям, не лежать на одній прямій. Фрагмент стіни між ними виправляє цю помилку.

Спираючись на отримані дані ми можемо казати, що схема перебудови вежі була наступною. Кладка стіни була розібрана під новий отвір з урахуванням створення арочної перемички. Розібрані ділянки стіни по фасадній площині мають форму, близьку до прямокутника. В плані вони наближуються до трапеції з паралельними основами та різними бічними сторонами, що обумовлено певним напрямком та радіусом обстрілу. Після облаштування нової стрільниці проміжки між її конструкцією та конструкцією стіни були закладені тим самим камінням. Різницю між розчинами нової конструкції та загальної кладки стіни виявити досить складно, оскільки при виконанні реставраційних робіт використовувався цементний розчин. Ним було проведено укріплення кладки, заповнення всіх швів. Тому в подальшому планується більш детальне дослідження цього питання.

СЕКЦІЯ 3

Вірогідно, ми можемо розглядати два варіанти створення існуючих стрільниць у нижньому ярусі вежі:

1. в нижньому ярусі при зведенні вежі отвори взагалі не були передбачені, що може вказувати на більш ранній період її існування;
2. первісні стрільниці були розширені у зв'язку зі зміною військового спорядження.

Проблему становить виявлення основи стрільниць (рівня підлоги в отворах), оскільки в процесі реставрації не було зафіксовано денну поверхню нижнього ярусу до проведення робіт з відновлення. Зроблена підлога не відповідає будь-якому періоду існування вежі. Розкриття підлоги в арочних отворах дозволило виявити чорнову поверхню підлоги стрільниць. Підлога – щільна кам'яна кладка. Також чітко простежується основа (умовно назвемо «фундамент») внутрішньої обкладки стрільниці – щільно укладене підтесане каміння висотою приблизно 350–400 мм від рівня підлоги.

Питання датування Лицарської вежі та визначення її будівельної історії потребує проведення наступних робіт:

- продовження обмірних робіт на наступних ярусах всередині вежі – складання детальних планів, виконання внутрішніх фасів стін з детальною фіксацією слідів пошкоджень, перебудов, реставраційних втручань тощо;
- обстеження зовнішніх фасів стін з метою виявлення слідів перебудов та характеру реставраційних втручань, визначення автентичних елементів;
- детальне обстеження стрільниць та інших отворів для визначення характеру їх використання (тип зброї).

Подальші перспективи дослідження «Лицарської вежі» полягають у більш детальному вивченні документів, креслень і планів які було зроблено в різні періоди її реконструкції та реставрації, а також їх порівняння з даними отриманими під час сучасних археологічних та архітектурних досліджень. Також буде продовжено збір інформації про п'ятикутні вежі на Подолі, в Україні та інших країнах Європи: географічне положення, конструктивні особливості та функції, які вони виконували упродовж свого існування. Аналіз отриманих даних дасть можливість кращого розуміння оборонних функцій «Лицарської» вежі в Меджибізькій фортеці в різні періоди її існування.

Література

- Ветрова, Т. М. 2018. Актуальні дослідження «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці. В: *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., с. 32–41.
- Липа, К. 2016. *Теорія архітектури, містика і війна*. Київ: Laugus.
- Лопушинська, Є. І. 1993. Меджибізька фортеця: Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень. В: *Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні*. Кам'янець-Подільський, с. 13.
- Лопушинська, Є. І. 1996. Меджибізька фортеця. Пам'ятки України, 3–4, с. 42–47.
- Памятник архитектуры XIV–XIX вв. (охр. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Том 2. Альбом 2.* 1984. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Памятник архитектуры XIV–XIX вв. (охр. № 764) Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Предварительные работы. Фотофиксация с натуры. Том 1. Книга 2.* 1985. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Памятник архитектуры (охр. № 764) XVI в. Крепость-музей в пгт. Меджибож Хмельницкой области. Западная пятиугольная башня. Комплексные научные изыскания 1991 г. Архитектурный обмер. Бойницы и воздуховоды. Том 1. Книга 2. Выпуск 2.* 1991. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Фотографии Памятника архитектуры XIV–XIX вв. – Рыцарской башни – крепости в г. Меджибоже Хмельницкой области (к проекту реставрации).* 1971. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Черновол, Д. К., Погорілець, О. Г. 2017. *Науковий звіт про археологічні розвідки на території Меджибізької фортеці у 2016 році*. Архів ДІКЗ «Межибіж».
- Юсупов, Э. С. 1994. *Словарь терминов архитектуры*. Санкт-Петербург : Фонд «Ленингр. Галерея».
- Stokstad, M. 2005. *Medieval Castles*. London.

The North-West or Knight Tower is located extremely protruding beyond the line of the curtain walls on the left corner of the modern entrance to the Medzhybizh Fortress. In plan, it has the shape of an irregular pentagon. The tower is four-tiered with flat floors. The height of the tower from the zero mark (according to the measurement scheme of Ye. Lopushynska) to the bottom of the fourth tier is 13 m.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

A detailed study of the building started in 1967 by specialists of Ukrproektrestavratsiya (Kyiv) under the direction of Ye. Lopushynska and lasted until the early 1990s of the 20th century. The result of this work is technical descriptions, photo albums, architectural measurements, drawings and clearing tiers of Knight Tower.

Nowadays the study of the tower is conducted according to the plan of work on the research topic: «Knight's Tower: architectural, fortification and historical aspects in the defensive complex of Medzhybizh fortress.» Therefore, architectural and archaeological studies of the first tier of the tower were done in 2017.

The article represents previous architectural and archaeological researches of the north-western tower in the Medzhybizh fortress. The analysis of the received data makes it possible to clarify the design features and defensive functions of the building, as well as raises questions about the time of construction of the tower.

Key words: «Knights'» Tower, pentagonal towers, Medzhybizh Fortress, architectural archaeology.

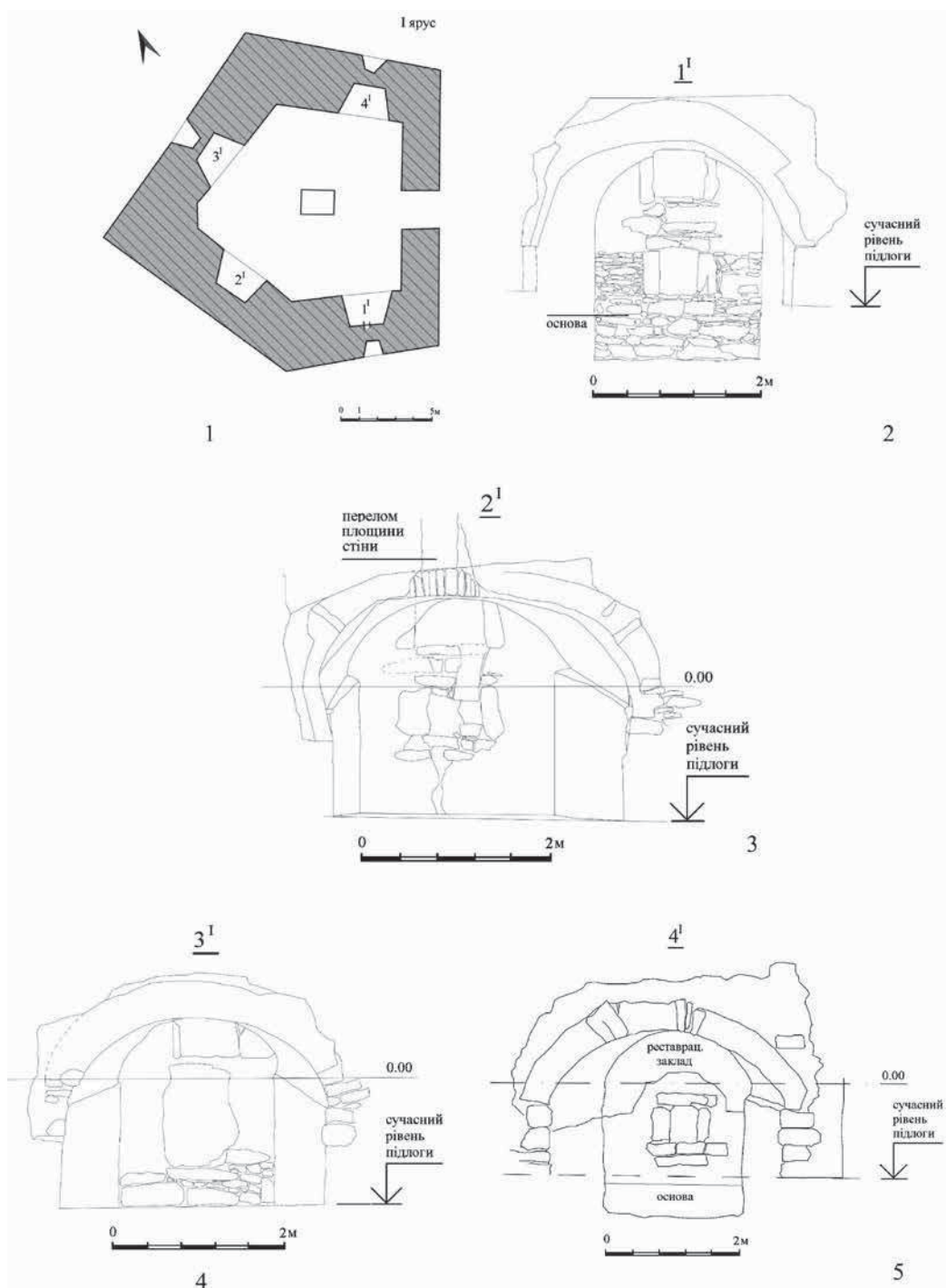

Рис. 1. 1-1) План I ярусу вежі. Обмір. 1-2) Арочний отвір 1¹. Обмір. 1-3) Арочний отвір 2¹. Обмір. 1-4) Арочний отвір 3¹. Обмір. 1-5) Арочний отвір 4¹. Обмір

СЕКЦІЯ 3

1

2

3

4

5

*Рис. 2. 2-1) Арочний отвір 1'. Після часткової розчистки швів.
2-2) Арочний отвір 4'. Чорнова підлога та основа обкладки арочного отвору.
2-3) Зовнішній фас, стрільниця 1', сліди перебудови.
2-4) Перелом поверхні стіни (внутрішній фас стіни), II ярус.
2-5) Перелом площини стіни. Зовнішній фас.*